

**НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС
«ДОШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД-ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ
НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД» І СТУПЕНЯ «ДЗВІНОЧОК»**

*Методичні рекомендації
«Психологічний супровід дітей з особливими освітніми
потребами
в умовах інклюзивного навчання»*

Підготувала:
практичний психолог
Н.М.Полюшко

2015

*Дитина, розвиток якої ускладнений дефектом,
не просто менш розвинена, ніж її однолітки,
але розвинена інакше.
Л. С. Виготський*

Кожна дитина – особлива, це беззаперечно. Але все ж є діти, про яких говорять «особливі» не для того, щоб підкреслити унікальність здібностей, а задля того, щоб відмітити ті особливі потреби, які відрізняють їх від інших дітей. Незалежно від стану здоров'я, наявності фізичного чи інтелектуального порушення, кожна людина має право на повноцінне життя, освіту, якість якої не відрізняється від якості освіти решти людей. Саме цей принцип є основним в організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Основні завдання, які поставлені перед системою освіти щодо навчання дітей з особливими потребами, визначені наказом Міністерства освіти і науки України від 11.09.2009 р. № 855 «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки». Заходи Плану дій розроблено з метою реалізації державної політики щодо забезпечення права дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, на здобуття якісної освіти, інтеграцію їх у суспільство.

Реалізація Плану дій сприятиме:

- впровадженню інноваційних технологій, демократичних підходів в організації освітнього процесу дітей з особливими потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу;
- проведенню діагностики та реабілітації дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
- організації комплексної педагогічної, психологічної, корекційно-розвивальної допомоги, починаючи з раннього віку;
- ранньому включенню дітей із складними порушеннями розвитку у навчально-реабілітаційний процес.

Інклюзивне навчання – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання.

Мета інклюзивної школи – дати усім дітям можливість повноцінного соціального життя, активного включення в життєдіяльність колективу однолітків, тим самим забезпечуючи найбільш повну взаємодію і турботу один про одного як членів співтовариства.

Основним завданням педагогічного процесу в контексті інклюзивної освіти має стати створення особливої емоційно-когнітивної (пізнавальної) установки щодо «особливої дитини», а саме: в освітньому закладі має домінувати не жаль до такої дитини, а турбота, емпатійність, чуйність і тактовна взаємодія, з одного боку, а з іншого – ставлення до неї як до рівноправного члена колективу.

Здійснення інклюзивної освіти потребує організації належного психолого-педагогічного супроводу усіх учасників освітнього процесу: дітей та дорослих (фахівців різних напрямків, батьків, адміністрації). Така робота повинна бути спрямована на створення умов, які забезпечуватимуть підвищення автономності і соціальної активності дітей, розвиток інтелектуальних процесів, формування ціннісних установок, що відповідають психічним і фізичним можливостям дитини. Базуючись на особистісному і системно-орієнтованому підході, такий супровід повинен являти собою комплексну систему всебічної, динамічної, корекційної і розвивальної допомоги у відповідності з віковими та індивідуальними потребами дітей та учнів.

Основні принципи організації психолого-педагогічного супроводу дітей у системі інклюзивної освіти:

- пріоритет інтересів і потреб дітей та учнів;
- неперервність супроводу;
- мультидисциплінарність.

Психологічна робота з «особливою дитиною» має спрямовуватися на досягнення головної мети – підготувати її до самостійного життя. Однак потрібно слідкувати, щоб допомога та підтримка під час навчання не перевищувала необхідну, інакше дитина стане занадто залежною від неї. Щоб забезпечити загальний успіх справи, слід з повагою ставитись до всіх і вдумливо та наполегливо працювати на користь дитини.

У розв'язанні цих завдань у системі інклюзивної освіти вирішальну роль відіграє, насамперед, психологічна служба кожного конкретного закладу освіти. Зокрема, практичний психолог і соціальний педагог сприяють розвитку соціальних умінь школярів, а також надають належну моральну підтримку сім'ям дітей, їхнім рідним і вчителям, допомагають долати складні життєві ситуації. Практичний психолог є експертом у проведенні як оцінювання розвитку, так і перспектив ситуації найближчого розвитку. Він розробляє індивідуальні або групові рекомендації, бере участь у розробці навчальних планів, здійснює психологічну підтримку батьків. Психолог допомагає визначити чинники, які негативно впливають на здатність дітей до навчання і самоконтролю.

Окрім того, **важливими завданнями у роботі психологічної служби стають:**

- 1) підбір діагностичного інструментарію, придатного для роботи з різними категоріями дітей відповідно до наявного дефекту розвитку;
- 2) уточнення змісту та методів корекційної роботи з дітьми, які мають особливі потреби з урахуванням результатів психологічної діагностики;
- 3) розробка комплексних корекційних стратегій, які б містили, крім навчання, ще й ігрові засоби, рекомендації щодо сімейного виховання.

Суть діяльності шкільної психологічної служби полягає в супроводі дитини протягом її шкільного навчання, що дає можливість впровадити шкільну психологічну діяльність у навчально-виховну педагогічну систему.

Одним з провідних напрямків у роботі практичного психолога, соціального педагога, вчителя є робота з батьками «особливої» дитини. Батьки мають бути залучені працівником психологічної служби до організації корекційно-виховного процесу.

Оскільки розвиток та виховання дитини з особливими потребами потребує спеціальних знань про захворювання, його наслідки, потенційні можливості дитини, важливим є належна організація роботи мультидисциплінарної команди фахівців у навчальному закладі. Батькам необхідно надавати практичні поради щодо нагляду за дітьми, пояснення та рекомендації щодо вирішення повсякденних проблем, пов'язаних з вихованням, знайомити з досвідом інших батьків. Основні форми групової роботи з батьками в цьому напрямку: проведення семінарів, консультацій, лекцій, зборів та ін. Одночасно взаємодія може організовуватись і в індивідуальній формі (індивідуальні бесіди та індивідуальне консультування).

Організація психологічного супроводу батьків при здійсненні інклюзивної освіти повинна спиратись на досвід спеціальної психології, яка пропонує роботу з батьками об'єднувати у два напрямки:

- освітньо-просвітницька робота з батьками усіх дітей;
- психологічний супровід сімей, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку.

На етапі освітньо-просвітницької роботи психологічна служба розкриває загальні проблеми психічного розвитку дітей з особливими потребами. Потрібно знайомити батьків з прийомами реагування на особливості поведінки як їх дитини, так і її однолітків.

Головне завдання психологічної служби у роботі з сім'єю полягає в тому, щоб батьки з їх допомогою змогли побачити реальну перспективу розвитку своєї дитини, з'ясували можливі труднощі соціального розвитку, які виникають у певні вікові періоди, а також визначити свою роль у процесі психолого-педагогічного супроводу дитини.

Окрім того, практичний психолог повинен допомогти батькам в коректній і тактовній формі позбавитися від ілюзій в плані майбутнього дитини. Разом з тим психолог повинен посилити віру батьків у можливість і перспективи розвитку дитини, в те, що правильно організований корекційний вплив дозволить оптимізувати подальший інтелектуальний і особистісний розвиток дитини. За необхідності психолог здійснює корекцію психічного стану батьків. Завдання психолога полягає в профілактиці невротизації або психопатизації батьків (особливо мам та бабусь) шляхом організації системи надання індивідуальних консультативних послуг.

Психолого-педагогічна підтримка батьків є життєво необхідною, тому що саме від батьків та їх внеску в процес виховання та навчання залежить повноцінний розвиток дітей з обмеженими можливостями.

З метою впровадження системи психолого-педагогічного супроводу дітей дошкільного і шкільного віку, які навчаються в умовах інклюзивної освіти, суттєвим є організація і здійснення комплексного підходу, реалізація

якого передбачає поетапне впровадження інклюзивної освіти, яке потребує проведення необхідних психосоціальних та педагогічних заходів, а саме:

1. Психодіагностичний етап:

- діагностика рівня розвитку дітей: виявлення індивідуальних особливостей психічного, фізичного, інтелектуального розвитку; рівня розвитку психічних процесів; діагностики соціальної зрілості, інтелекту, стилю взаємодії педагогів і батьків з дитиною;
- тестування та анкетування педагогів та батьків на предмет готовності до здійснення інклюзивного навчання;
- вивчення особливостей сім'ї, в якій виховується дитина;
- психолого-педагогічне спостереження за особливостями соціальної взаємодії учнів у школах з інклюзивним навчанням.

2. Оформлення документації для здійснення психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими потребами:

- банку даних дітей відповідно до особливостей та наявних порушень;
- картки здоров'я і розвитку дитини;
- психологічної картки індивідуального розвитку дитини;
- соціального паспорта сім'ї, в якій виховується дитина;
- щоденника спостереження за дитиною в навчальному закладі;
  - щоденника спостереження за станом здоров'я і поведінкою дитини у позаурочний час;

3. Розробка та затвердження індивідуальних програм навчання і розвитку з рекомендаціями для педагогів і батьків, розроблених за участі різних фахівців (лікаря, психолога, соціального педагога, педагога-дефектолога, учителя-логопеда).

4. Створення власної навчально-методичної та інформаційної бази, а саме:

- банку даних навчальних і виховних програм;
- механізму забезпечення отримання оперативної інформації про рівень здоров'я, навчання і розвиток дитини з особливими потребами.

5. Моніторинг результативності, який передбачає застосування наступних методів:

- дидактичного – вивчення результативності різних сторін навчально-виховного процесу;
- виховного – визначення ефективності виховного процесу, системи взаємостосунків його учасників;
- управлінського – з'ясування характеру взаємостосунків на різних управлінських рівнях у системах: «керівник – педагогічний колектив», «керівник – діти», «керівник – батьки», «керівник – зовнішнє середовище»;
- соціально-психологічного – спостереження за системою колективно-групових взаємовідносин, за характером психологічної атмосфери педагогічного колективу, психологічного стану дітей, батьків;
- медичного – відстеження динаміки стану здоров'я дитини з особливими потребами.

6. Виявлення і прогнозування можливих проблем, серед яких можуть бути наступні:

- виникнення опору новому середовищу з боку дитини, для зняття якого потрібно включати розробку додаткових освітньо-виховних ресурсів;
- виникнення внутрішніх і зовнішніх конфліктів між педагогом і дитиною, педагогом і батьками.

7. Розробка шляхів корекції можливих негативних наслідків:

- планування резерву часу для перегляду спланованих форм, методів, прийомів роботи з дітьми та їх батьками;
- ґрунтовне пояснення батькам і педагогам переваг інклюзивної освіти;
- реорганізація індивідуальних психолого-педагогічних програм супроводу дітей, які виявляють відповідні проблеми;
- відстеження результативності впроваджених змін.

Робота практичного психолога з дітьми з особливими потребами охоплює низку проблем:

- низька самооцінка, невпевненість у собі;
- тривожність, наявність страхів;
- труднощі процесу комунікації;
- нестабільність психоемоційного стану;
- розбалансування саморегуляції;
- дезадаптація;
- почуття залежності від оточуючих;
- почуття безнадійності, приреченості та ін.

Психологічне дослідження властивостей особистості здійснюється шляхом **діагностичної роботи** за допомогою відповідних психодіагностичних методик. Вона передбачає перший діагностичний зріз, мета якого виявити рівень розвитку досліджуваної властивості особистості, та другий діагностичний зріз, який показує ефективність корекційної роботи. Для дослідження властивості особистості підбирається мінімум три психодіагностичні методики, що використовуються як під час першого, так і під час другого діагностичних зрізів.

У межах діагностичної роботи психолого-педагогічного супроводу підлітків з особливими потребами можна використати такі психодіагностичні методики, але слід зазначити, що методики повинні підбиратися з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини:

№ з/п	Досліджувана властивість	Психодіагностичні методики
1.	Самооцінка, невпевненість у собі	- Методика М. Куна; - методика С. А. Будассі; - методика Дембо-Рубінштейна
2.	Тривожність, наявність страхів	- Методика дослідження тривожності Спілберґера;

		<ul style="list-style-type: none"> - методика «Шкала тривожності» - модифікація шкали соціально-ситуаційної тривожності О. Кондака; - методика вивчення рівня тривожності Тейлора
3.	Мотивація	<ul style="list-style-type: none"> - Дослідження мотивації досягнення (А. Мехраб'ян); - проєктивна методика мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (Х. Гекхаузен); - методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс)
4.	Міжособистісні стосунки, взаємодія	<ul style="list-style-type: none"> - Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі; - опитувальник «Роль індивіда в групі»(Кирилюк, Величко, Карп'євич); - методика дослідження проблеми та області взаємодії (Р. Бейлз)
5.	Психоемоційний стан	<ul style="list-style-type: none"> - Опитувальник САН; - шкала кольорового діапазону Лутошкіна; - шкала зниженого настрою - субдепресії
6.	Депресивний стан, невротизація	<ul style="list-style-type: none"> - Діагностика рівня невротизації Л. І. Вассермана; - експрес діагностика невроза К. Хека і Х. Хесса; - диференційна діагностика депресивних станів В. А. Жмурова
7.	Самосвідомість	<ul style="list-style-type: none"> - Шкала Я-концепції Теннессі; - контрольні списки П. Гоха; - шкала Я-концепції Пірса-Харріса; - методика дослідження «Незакінчені речення» Сакса і Леві
8.	Деадаптація	<ul style="list-style-type: none"> - Методика діагностики деадаптації «Карта спостережень» Д. Скотта; - вивчення особистісної орієнтованості учня (А. В. Фурман); - тест нервово-психічної адаптації
9.	Ціннісні орієнтації	<ul style="list-style-type: none"> - Методика діагностики стану задоволення основних потреб («Косинка»); - методика діагностики спрямованості особистості А. Басса; - методика «Ціннісні орієнтації»М. Рокіча
10.	Фрустрація, агресивність	<ul style="list-style-type: none"> - Діагностика самооцінки психічних станів по Г. Айзенку; - методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; - тест фрустрації С. Розенцвейга

Корекційний напрямок роботи психолога включає в себе систему заходів, які спрямовані на корекцію особистісних проявів поведінки та розвиток особистості клієнта за допомогою спеціальних засобів психологічної корекції (індивідуальні корекційні заняття, тренінги, ділові ігри).

При роботі з дітьми з особливими потребами в рамках групової роботи з метою корекції поведінки та особистісних проявів організуються:

- тренінг спілкування;
- тренінг ефективної соціальної взаємодії;
- тренінг підвищення впевненості в собі;
- тренінг зниження тривожності та подолання страхів;
- тренінг розвитку навичок емоційної саморегуляції;
- тренінг креативності;
- тренінг асертивності;
- тренінг самоствердження;
- тренінг особистісного росту та ін.

Індивідуальні корекційні заняття проводяться індивідуально з дитиною з особливими потребами і являють собою сукупність технік та вправ, які спрямовані на корекцію поведінки та особистості дитини.

Консультаційна робота здійснюється в межах індивідуальних консультацій з дітьми-інвалідами з метою вирішення особистісних проблем.

Психологічна просвіта передбачає проведення заходів та виступи перед учнями з певної проблематики. Діти з особливими потребами беруть участь у заходах просвітницького характеру разом з іншими учнями навчального закладу.

Для ефективного впровадження інклюзивної освіти психологічній службі школи важливо здійснити такі заходи:

1. Запровадити системну консультативну психологічну та соціально-педагогічну допомогу батькам дітей з особливими потребами, починаючи з раннього віку.

2. Розробити схему здійснення просвітницької роботи серед батьків з метою пропаганди інклюзивної моделі навчання дітей з особливими освітніми потребами.

3. Створити банк даних дітей з особливими потребами, які потребують навчання в системі інклюзивної освіти.

4. Створити мультидисциплінарні команди із залученням фахівців різного профілю, адміністраторів навчальних закладів, працівників управлінь (відділів) освіти, представників громадських організацій, фахівців служб охорони здоров'я для надання консультативної допомоги батькам.

5. Створити банк діагностичного інструментарію, рекомендованого для використання психосоціального супроводу інклюзивної освіти.

6. Провести цикл психолого-педагогічних семінарів, присвячених особливостям інклюзивного навчання.

7. Розробити реабілітаційні, розвивальні та корекційні програми роботи з дітьми, спрямовані на розвиток у них навичок соціальної взаємодії та на розвиток психічних процесів, необхідних для засвоєння навчальних програм.

Поради для вчителів початкової школи, які працюють з дітьми з особливими потребами

Поради вчителям, які навчають дітей з порушенням інтелекту (з легкою розумовою відсталістю)

1. Підготувати дітей класу до того, що поряд із ними навчатиметься учень з особливими освітніми проблемами:

- Створити в класі демократичне середовище, налагоджувати між учнями дружні стосунки, щоб розумововідсталі діти почувалися себе членами колективу;
- Привчати здорових дітей допомагати (в разі потреби) опікувати розумово відсталих однолітків;
- Присікти зневажливе ставлення до дітей з обмеженими можливостями.

2. Перед прийомом до класу дитини з легкою розумовою відсталістю детально ознайомитися з його анамнестичними даними. З цією метою поспілкуватися з батьками дитини; вивчити медичні довідки; усвідомити, в чому полягає першопричина (пологова чи післяпологова травма, хвороба в ранній період, вплив медикаментів тощо)

3. Вивчити спеціальну медичну та педагогічну (дефектологічну) літературу з метою з'ясування впливу ушкоджень (пологові травми, хвороби, психічні захворювання тощо) на процеси навчання та розвитку.

Детально вивчити особливості розвитку психічних процесів дитини з легкою розумовою відсталістю (стан пам'яті, уваги. Мислення, темп роботи, працездатність, прояви поведінки, стан емоційно-вольової сфери тощо)

4. Ознайомитися з сучасними педагогічними підходами і методиками, які застосовуються у спеціальних школах під час навчання дітей з легкою розумовою відсталістю. Необхідно в школі мати навчальні програми (відповідного класу). Щоб мати уявлення, якими завданнями

вміннями та навичками мають оволодіти розумово відсталі діти на кінець навчального року.

5. На кожну дитину з обмеженими можливостями необхідно скласти індивідуальний навчальний план (враховуючи складність дефекту)

6. Знаючи специфічні особливості психічних процесів розумово відсталих дітей, коригувати їх у процесі навчання; враховувати під час навчання; враховувати під час планування діяльності.

- Розумово відсталі діти зазвичай мають слабку пам'ять, тому матеріал треба подавати невеликими «дозами» і звертати увагу на багаторазове повторення вивченого матеріалу. З цією метою урізноманітнювати прийоми і види робіт на закріплення вивченого матеріалу, застосовувати дидактичні ігри і лише після засвоєння цього матеріалу давати складніший новий матеріал.

- У розумово відсталих дітей порушено активну увагу. Треба застосовувати наочний матеріал для її активізації, чергувати види діяльності (більш складні завдання чергувати з легшими).

- У розумово відсталих дітей переважає конкретно-наочне мислення. На нього й треба спиратися у складанні навчального матеріалу. Для цього слід застосовувати зрозумілу яскраву наочність (предметні картинки, рахунковий матеріал, малюнок-схему до задачі тощо.)

- Діти з легкою розумовою відсталістю мають знижені темп роботи та працездатності. Значить, для них необхідно зменшити обсяг завдань та їх кількість. А складність має бути доступною. Для цього дітям можна давати індивідуальні картки із завданням відповідної складності та перфокарти, в які треба лише вставити відповідну орфограму або числову відповідь (і зовсім немає необхідності переписувати це завдання в зошит, якщо дитина має слабкі чи недостатні навички письма)

- Діти з легкою розумовою відсталістю зазвичай не мають достатніх навичок самостійної роботи. Потрібен постійний контроль за виконанням ними завдання (щоб вони не втрачали уваги та напряму діяльності)

- Діти з обмеженими розумовими можливостями потребують неодноразового повторення вчителем інструкції щодо виконання того чи іншого завдання. Тому вчитель має переконатися, як і наскільки точно учень зрозумів, чого від нього вимагають, і лише після цього дозволити виконати завдання. В разі потреби, слід дати учневі додаткові пояснення щодо виконання завдання.

- Уміти підтримувати в дитини впевненість у своїх силах, прагнення до пізнавальної діяльності; запобігати різним змінам у психічній діяльності, поведінці та загальному стані дитини та адекватно реагувати на них.

Рекомендації вчителям, які навчають дітей з розладами слуху

1. Учитель у роботі з такими дітьми повинен знати рівні слухової чутливості кожного з вух дитини (для того щоб знаходитися з боку вуха з меншою втратою слуху).
2. Взаємне розташування вчителя й дитини має бути таким, щоб учень бачив губи педагога, тому що такі діти добре «зчитують» з губ, що дозволяє їм розв'язати деякі проблеми.
3. Творчі завдання слід подавати у письмовій формі.
4. З огляду на те, що в дітей зі зниженою слуховою чутливістю спостерігаються проблеми з розумінням значення деяких слів і фраз, є сенс уточнити, чи правильно учень розуміє запропоноване завдання.
5. Недоліки граматичного ладу мови (неправильна побудова речень, неправильне узгодження всередині речень) веде до обмеження розуміння усного мовлення та тексту, який дитина читає.
6. В наслідок відхилення у розвитку мовлення, є складності в шкільному навчанні: утруднене засвоєння початкової грамоти (письма й читання), специфічні помилки в диктанті й самостійному письмі, труднощі в розумінні пояснень учителя; утруднення під час користування підручником через недостатнє розуміння тексту, який учень читає.

Етика спілкування вчителя з дітьми, які потребують особливої педагогічної уваги

Діти з інвалідністю є споживачами таких самих послуг, як і діти без інвалідності. Розуміння того, чого саме хоче дитина, вимагає зосередження уваги на ній, а не на її інвалідності. Перше й найголовніше необхідно побачити дитину. Потреби дитини можуть бути різними, Ваш підхід до задоволення потреб повинен залишатися однаковим для всіх.

Важливо пам'ятати, що не всі діти з інвалідністю користуються візками. Наприклад, є особи з вадами зору, слуху; люди з обмеженими можливостями пересування, які під час ходи можуть використовувати допоміжні засоби, як то паличка, милиці, а також люди з розумовими вадами. Крім того, є набагато більше дітей з «непомітними» чи «прихованими» ураженнями, як то артрит, серцеві захворювання, ускладнене дихання тощо.

Спілкування

З питань, що стосуються дитини з інвалідністю, важливо завжди пам'ятати, що потрібно звертатись безпосередньо до цієї дитини, а не до супроводжуючої її особи.

- Розмовляючи з дитиною, яка пересувається на візку намагайтесь розташуватися так, щоб її та Ваші очі були на одному рівні, тоді Вам буде простіше вести розмову. Також, можливо, Вам доведеться переміститись у більш «спокійну зону» для того, щоб допомогти такій дитині поспілкуватись з Вами.

- Розмовляючи з дитиною, яка має труднощі в спілкуванні, слухайте її уважно. Майте терпіння її вислухати, чекайте доки дитина закінчить фразу.

Не виправляйте її та не намагайтесь пояснити щось замість неї. Якщо це потрібно, ставте короткі запитання, які потребують коротких відповідей.

- Розмовляючи з дитиною, що не чує, або має обмежений слух, дивіться їй прямо у вічі і говоріть чітко. Деякі діти читають по губах. Намагайтесь стояти так, щоб Вас та Ваші уста було добре видно та щоб Вам нічого не заважало.

- Учням, що не чують або мають обмежений слух, може бути необхідно читати по губах. Якщо це так, під час розмови дивіться прямо на них й не закривайте вашого обличчя й рота. Знайте, що яскраве сонячне світло чи тінь можуть заважати сприйняттю, ускладнити читання по губах. Говоріть чітко своїм звичайним голосом та зі своєю звичайною швидкістю, крім випадків, коли дитина попросить Вас говорити голосніше чи повільніше. Використовуйте чіткі, коротенькі речення. Якщо дитина з інвалідністю не зрозуміла Вас, не бійтесь повторити щойно сказане Вами або спробуйте перефразувати речення. Деяким учням, що не чують або мають обмежений слух, може бути легше зрозуміти Вас, якщо Ви використовуватимете жестикуляцію руками, щоб пояснити напрям руху. Якщо Вас не зрозуміли, запропонуйте поспілкуватись за допомогою ручки й паперу. Коли Ви спілкуєтесь з дитиною зі складнощами в навчанні, використовуйте позитивну та просту побудову речення.

Рекомендації педагогам, які працюють з дітьми-аутистами

1. Корекція дитячого аутизму повинна бути комплексною і починатися якомога раніше, провідне місце відводиться психолого-педагогічній роботі. Медикаментозне лікування також доцільно і необхідно.
2. Аутичним дітям важко пристосовуватися до постійно мінливих умов. Тому організаційні особливості в закладі, який відвідує така дитина, і будинки повинні бути однаковими або, принаймні, близькими. Важливо єдність принципів ставлення до дитини з боку педагогів і всіх членів сім'ї, послідовність і сталість у їх застосуванні.
3. Корекційна робота є необхідною протягом багатьох років, але особливо інтенсивної вона повинна бути на початкових етапах, в дошкільному віці.
4. Корекційна робота, особливо на початкових етапах, будується на основі індивідуально розробленої програми, тому формальне перенесення чужого досвіду неприпустимий, його потрібно використовувати з обережністю і творчо.
5. Показуйте своє схвалення кожного разу, коли дитина успішно виконала завдання.
6. Пам'ятайте, що неправильна поведінка швидко стає звичкою, тому боріться з ним негайно і заохочуйте будь-яку адаптацію до змін, навіть незначним. Якщо дитина не буде відчувати підтримки з вашого боку, він ще більше замкнеться і стане уникати контакту.
7. Необхідно залучити дитину в спільну діяльність для збагачення його емоційного та інтелектуального досвіду.

Ніколи не показуйте дитині свого невдоволення, адже найголовніше в поверненні такої людини до нормального життя і спілкування - змусити його повірити в те, що цей світ за нього, а не проти.

Діти із затримкою психічного розвитку (ЗПР)

ЗПР спричиняється найрізноманітнішими причинами. Водночас діти цієї категорії мають низку загальних особливостей розвитку пізнавальної діяльності й особистості.

Увага

Усім дітям із затримкою психічного розвитку властиве зниження уваги. Слід відзначити, що зниження стійкості уваги може мати різний характер: максимальне напруження уваги на початку виконання завдання й подальше його зниження; настання зосередження уваги після певного періоду роботи; періодичні зміни напруження уваги та її спад упродовж усього часу роботи.

Сприйняття

Спостерігається неповноцінність тонких форм зорового і слухового сприйняття, просторові й часові порушення, невміння планувати свою роботу та дії. Таким дітям потрібно більше часу для приймання й опрацювання зорових, слухових та інших вражень. Однією з особливостей сприйняття таких дітей є також те, що подібні якості предметів сприймаються ними як однакові (наприклад, овал сприймається як коло). Крім того, недостатньо сформованими є просторові уявлення: орієнтування в напрямках простору здійснюється на рівні практичних дій, сприйняття перевернутих зображень утруднене, виникають труднощі під час просторового аналізу й синтезу ситуації.

Пам'ять

Особливо страждають ті її види, які вимагають участі розумових процесів (опосередковане запам'ятовування). Погіршені й найбільш елементарні види пам'яті. Механічна пам'ять цих дітей характеризується зниженням продуктивності перших спроб запам'ятовування. Однак час, необхідний для остаточного заучування, близький до норми. Хоча такі діти й зазнають труднощів на початковому етапі запам'ятовування слів, у більшості випадків вони успішно виконують завдання (розумово відсталі діти з цим не справляються).

Мислення

Діти із затримкою психічного розвитку демонструють високий порівняно з розумово відсталими дітьми рівень розумової діяльності, особливо під час виконання наочно-дійових і наочно-образних завдань. Досить високі показники спостерігаються під час виконання ними завдань за наочним зразком. Деякі утруднення в цих дітей викликають завдання, у яких відсутній наочний зразок. Особливості розумової діяльності найбільш яскраво проявляються в словесно-логічному мисленні: відсутність готовності до розв'язання, недостатня виразність орієнтовного етапу в процесі розв'язання, нездатність до необхідного зусилля, невміння контролювати себе під час виконання завдання, низький рівень розвитку головних розумових операцій.

Мовленнєва діяльність також має низку особливостей:

- бідний словниковий запас (особливо активний), звуженість понять, їхня розпливчастість, іноді хибність;
- істотні труднощі в оволодінні граматичним ладом мови (особливо в розумінні й уживанні логіко-граматичних структур);
- своєрідне формування словотворчої системи мови;
- більш пізнє оволодіння здатністю усвідомлювати мовлення як особливу діяльність, що відрізняється від предметної;
- розлади у формуванні монологічного мовлення.

Поради вчителям, які навчають дітей з ДЦП

Працюючи з дітьми, необхідно враховувати такі моменти:

- діти з церебральними паралічами стійко психічно виснажені, нездатні до тривалого інтелектуального напруження. Для них характерні розлади емоційно-вольової сфери, що найчастіше проявляється в плаксивості, дратівливості, вередливості. Їм часто властива невпевненість у собі, часто проявляється наївність суджень, сором'язливість, боязкість. Це поєднується з підвищеною чутливістю, вразливістю, замкненістю;
- відставання в розвитку мовлення призводять до обмеження обсягу знань та уявлень про навколишній світ, ускладнює спілкування дітей;
- найбільш характерною ознакою особистості дитини є своєрідний психічний інфантилізм, що проявляється в егоцентризмі, лабільності, підвищеній сугестивності й залежності від оточення. У дітей із церебральними паралічами можуть відзначатися патологічні риси характеру: істероїдні, тривожно-недовірливі, невротичні;
- для більшості дітей із церебральними паралічами характерна пасивність, млявість, нерішучість, швидка зміна настрою. Вони бояться висоти, темряви, самотності;
- у школі такі діти проявляють тривожність, страх перед усною відповіддю, нерідко в них виникає заїкуватість.

Для дітей хворих на ДЦП, характерні розлади зору. Тому рекомендовано корекційні вправи, що дають позитивні результати в роботі з такими учнями:

1. Заплющувати й розплющувати очі (до речі, заплющити очі виявилось дуже складним завданням. Діти закривають очі руками або відвертаються).
2. Не змінюючи положення голови, подивитися на стелю, ліворуч, праворуч, на підлогу.
3. Не змінюючи положення голови, описати в повітрі коло, трикутник, квадрат, цифру 8.
4. Подивитися на ліве, праве плече.
5. Заплющувати очі по черзі: спочатку – ліве, потім – праве око.

Усі ці корекційні вправи мають важливе значення для учнів, які навчаються вдома у період вивчення грамоти, математики.

Що повинен знати вчитель, у якого в класі перебуває дитина з вадами зору

Рання діагностика порушень зору в дітей дає змогу вчасно надати їм необхідну допомогу. Сучасні технології (комп'ютери, спеціальні оптичні та відео пристрої) дають можливість багатьом дітям із поганим зором навчатись у звичайних класах. Зрозуміло, що для цього треба мати відповідні навчальні матеріали та посібники – книжки, надруковані збільшеними літерами і шрифтом Брайля, тексти на стрічках тощо.

У процесі роботи з такими дітьми слід концентрувати увагу на розвитку вміння слухати і спілкуватися, на орієнтації і пересуванні, а також на розвитку навичок, необхідних у повсякденному житті. Учні з поганим зором і практично сліпі малята можуть потребувати допомоги вчителя під час користування спеціальними пристроями, що дають їм можливість ефективніше використовувати залишковий зір. Діти зі складними вадами потребують широкого, багатопрофільного підходу. У роботі з ними наголос слід робити на розвитку самообслуговування і побутових навичок. Деякі діти з вадами зору можуть використовувати периферійне бачення. У таких випадках, навіть якщо голова учня повернута вбік, це не означає, що він на вас не дивиться.

Детально ознайомлюйте дітей із розташуванням предметів і матеріалів у класі. За будь-яких змін у їх розміщенні робіть це знову. Для позначення різних зон та центрів діяльності в класі можна використовувати різні види покриття на підлозі або знаки, придатні для тактильної ідентифікації. Діти з поганим зором значною мірою спираються на інформацію від інших органів чуття. Тому треба стежити за тим, щоб загальний рівень шуму в класі не був занадто високим. Заохочуйте незалежність дітей, облаштовуйте класне середовище так, щоб вони могли діяти самостійно. Сповіщайте дітей про будь-які зміни в класі. Призначайте дітям з поганим зором особисті шафки в кінці ряду, щоб їм легко було знаходити. Використовуйте світлі, яскраві предмети різних розмірів і форм для візуальної стимуляції. Доручайте іншим дітям називати себе і розповідати про свої заняття, коли дитина з поганим зором наближається до якого-небудь центру діяльності або ігрової зони. Описуйте дітям події, що відбуваються поруч. Під час вивчення нових умінь станьте за дитиною і продемонструйте правильну послідовність дій, рухаючи її руками. За потреби зробіть це ще кілька разів, поступово зменшуючи свою допомогу. Перед тим як починати нове заняття, розкажіть дітям, що відбуватиметься. Чорне або контрастне обрамлення по периметру аркуша паперу може полегшити малювання дитині із залишком зором. Здебільшого діти з вродженою і ранньою постнатальною патологією органу зору зазнають тривалої сенсорної та психічної депривації. Внаслідок цього рівень загального психічного розвитку дитини не відповідає його календарному віку. Його пізнавальна діяльність здійснюється на вузькій сенсорній базі, дуже бідному та спотвореному зоровому досвіді (або

цілковитій його відсутності) і невмінні його накопичувати, оперувати ним. Тому завдання педагога в загальноосвітньому закладі – включити потенційні можливості, компенсаторні механізми організму, навчити дитину самостійно пізнавати навколишній світ та користуватися збереженими аналізаторами, накопиченим досвідом, знаннями.

Труднощі дітей із вадами зору в пізнавальній діяльності пов'язані з недостатнім оволодінням моторикою свого тіла, орієнтуванням у малому та великому просторі, зорово-моторною координацією ока («рука-око»). Проте вони не в змозі самостійно організувати не тільки свою пізнавальну, навчальну діяльність, а й своє життя, свої ігри. Дітей доводиться спонукати до рухливості, до пізнавальної активності. Головним рушійним елементом є члени родини, вихователь, учитель та індивідуальний режим роботи. Надзвичайно важливим моментом для організації навчального процесу дітей (частковозрячих) має стати наявність відповідних конкретних уявлень про навколишній предметний світ і достатній досвід предметних та операційних дій, які формуються в побутовій та ігровій діяльності.

Велике значення в навчанні незрячої дитини, компенсації сліпоти має мова, і не тільки її комунікативна функція, а й зміст мови, тобто за допомогою мови дитина отримує найбільше основної інформації про оточення під час спілкування в активній, предметній, ігровій та навчальній діяльності. А внаслідок обмеженості (або відсутності) зорового сприйняття і формальності предметних та операційних дій мова має дещо формальний, неконкретний характер.

Отже, процес інтегрованого навчання частковозрячої та сліпої дитини повинен мати спрямований корекційний індивідуальний характер і відповідати вимогам адаптації наочного матеріалу і процедури цієї роботи.

Основні рекомендації щодо навчання дітей з порушенням уваги

1. Розпорядок життя класу має бути обумовлений чіткими правилами, розкладом та добре сформульованими письмовими завданнями, написаними чіткими літерами.
2. Краще, коли робоче місце для дитини з порушенням уваги відведено за першою партою (поруч зі столом учителя, але подалі від того, що відвертає увагу).
3. Вказівки мають бути стислими і чіткими, повторюйте їх кілька разів.
4. Розклад слід складати з урахуванням обмеженої здатності дитини концентруватися та сприймати матеріал.
5. Усі завдання слід перевіряти.
6. Управління поведінкою – основа навчання. Обговорення поведінки з дитиною в поєднанні з іншими педагогічними методами дає позитивні результати.

Заохочуйте дітей із порушенням уваги, оскільки самооцінка має для них величезне значення. Відзначаєте успішні приклади доречних дій та виконання навчальних завдань. Запропонуйте дітям вести щоденник, у якому вони записуватимуть події, що допомогли їм відчувати себе впевненіше.

Основні рекомендації щодо навчання дітей з епілепсією

Учні, які страждають на епілепсію або інші напади, як особи з особливими потребами, мають право на спеціальне навчання та супутні послуги.

Епілепсія класифікується як “порушення здоров’я”, а це передбачає вироблення індивідуальної навчальної програми, за якою надаватимуться відповідні послуги.

Напади можуть ускладнювати навчання дитини. Якщо учень страждає на короткотривалі напади (періоди завмирання), він може пропустити частину навчального матеріалу, який пояснює вчитель. Важливо, щоб вчитель звертав увагу та фіксував документально такі випадки, інформував про це батьків та шкільний медперсонал.

Залежно в типу нападів або їх частоти, деяким дітям потрібна додаткова допомога у спілкуванні з ровесниками. Така допомога може полягати в адаптуванні класних інструкцій, порад вчителям стосовно швидкої допомоги у випадках нападів, консультаціях. Все це має бути відображене в індивідуальній навчальній програмі.

Важливо, щоб вчителі та інші працівники школи були поінформовані про стан дитини, можливі засоби медичної допомоги та як саме потрібно діяти, коли випадок трапився у школі. Багато батьків вважають, що відверта розмова з учителем/вчителями на початку шкільного року може бути найкращим засобом вирішення проблеми. Навіть якщо дитина страждає на напади, які контролюються виключно медикаментами, про це варто знати персоналу школи.

Персонал школи та родина мають співпрацювати стосовно того, яким є вплив ліків на стан дитини, а також звертати увагу на побічні ефекти. У випадку, коли фізичні або інтелектуальні здібності дитини змінюються, важливо поінформувати лікаря. Можливо, що разом зі змінами в мозку додадуться проблеми зі слухом або сприйняттям. Письмові спостереження, зроблені як родиною, так і персоналом школи, будуть корисними під час бесіди з лікарем дитини.

Діти та підлітки, які страждають на епілепсію, також мають долати проблеми, пов’язані з психологічними та соціальними аспектами свого стану. Це стосується громадського неприйняття та страху перед нападами, невпевненості, втрати самоконтролю під час нападів та залежності від медикаментів. Щоб допомогти дитині почуватися впевненіше, школа може запровадити освітні програми для персоналу та учнів, які презентуватимуть інформацію про те, як розпізнати епілепсію та першу допомогу людям, які на неї страждають.

Учні отримуватимуть більше допомоги, коли родина і школа працюватимуть спільно. Для батьків і вчителів існує багато доступних матеріалів, з яких можна дізнатися, як ефективно працювати у складі команди.

Методичні рекомендації щодо здійснення психолого-педагогічного супроводу батьків дітей

з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти

Народження дитини з порушеннями в розвитку завжди є стресом для сім'ї. Дитина-інвалід обмежена в свободі і соціальній значимості. У неї дуже високий рівень залежності від сім'ї, обмежені навички взаємодії в соціумі. Проблема виховання і розвитку «особливої» дитини стає складною для сім'ї, батьки опиняються в психологічно непростій ситуації: вони відчують біль, горе, відчуття провини, часто впадають у відчай. Таким сім'ям необхідна комплексна психолого-педагогічна допомога. До роботи з сім'єю, що має дитину з особливими потребами, слід підходити з гуманістичних позицій, орієнтувати батьків на випереджаючу підготовку дитини до життя, виробляти у уміння мислити категоріями майбутнього, формувати позитивні перспективи її розвитку. До порушень адаптації таких дітей, що найчастіше зустрічаються, відносять «комплекс жертви», що виражається в апатії, відмові від відповідальності за себе і інших, безпорадності, зниженні самооцінки, і «комплекс знедоленості», для якого характерна звичка розраховувати лише на самого себе. Подібне емоційне самопочуття здійснює негативний вплив на душевне благополуччя як батьків, так і їх дітей, на їх стосунки з тими, що оточують, і підсилює соціально-психологічні та особистісні конфлікти, спричиняє серйозні проблеми у навчанні і засвоєнні соціальних норм поведінки школяра. Загальною для вчителів і для батьків є проблема толерантності. Сім'я багато в чому може допомогти школі. Проте дуже часто саме батьки сіють зерна ворожнечі, неприязні, навіть не помічаючи цього. Діти наслідують оцінки батьків, сприймають їх негативне відношення до інших людей, не таких як усі. Як показує досвід ворожнечею дорослих заражаються і діти. В зв'язку з цим цілеспрямовану роботу необхідно проводити з батьками учнів, роз'яснювати їм важливість виховання у дітей культури спілкування. Досить складно формувати толерантність у дітей, якщо цією якістю не володіють батьки, адже саме особистий приклад дорослих виховує у школярів відчуття пошани до інших людей, толерантність до інших поглядів. Перевиховати батьків навряд чи зможе педагог, але вплинути на характер взаємин батьків з дітьми, відкоректувати їх дії по відношенню до дитини і інших людей можливо шляхом:

- виявлення труднощів, проблем взаємодії в сім'ї і підбір педагогічних засобів його регулювання;
- створення сприятливої атмосфери для встановлення контактів батьків і дітей при організації спільної діяльності.

Орієнтовною тематикою бесід з батьками може бути:

- Роль спілкування в житті дитини.
- Причини виникнення конфліктів у дітей.
- Як навчити дітей спілкуватися?

- Як навчити дитину розуміти інших людей?
- Виховання в дітей чуйності і уважності.
- Етика родинного спілкування.
- Виховання терпимого відношення до людей.

Оскільки формування особистості будь-якої дитини, у тому числі і з відхиленнями у розвитку, відбувається в першу чергу в сім'ї, то від характеру взаємовідносин батьків з дитиною залежить, наскільки адекватними будуть її контакти з соціальним середовищем. Виявлено, що більшість сімей з проблемними дітьми характеризуються різними типами дисгармонійного виховання та низьким рівнем спілкування. Практика свідчить, що відношення батьків до такої дитини іноді буває невірним: від повного ігнорування хворобливих симптомів до значного перебільшення цих симптомів, постановки власного діагнозу і панічною реакцією на нього. Тому, насамперед, при консультуванні батьків, потрібно врахувати не тільки характер захворювання дитини та її індивідуальні особливості, але й специфіку шкільної та сімейної ситуації.

Практика свідчить, що при народженні дитини з відхиленнями у розвитку її батьки стикаються з наступними проблемами:

- суперечливі почуття до дитини;
- відсторонення від дитини, передача відповідальності за дитину державним навчальним закладам;
- в сім'ях, де крім дитини з обмеженими можливостями, є і інші, звичайні діти труднощі пов'язані з застосуванням різних методів виховання по відношенню до здорових і хворих дітей;
- негативні тенденції в психічному стані батьків (матерів) проявляються в неадекватній поведінці – агресивність, роздратованість, нестриманість, недоброчливість;
- психологічна травмованість батьків, яка не дозволяє їм адекватно ставитись до проблеми народження хворої дитини.

Тут важливо врахувати, що подолати таку психологічну травму без втручання психолога та спеціальних психокорекційних заходів неможливо. Важливим напрямком у роботі практичного психолога, соціального педагога, вчителів є робота з батьками «особливої» дитини. Батьки мають бути залучені працівником психологічної служби до організації корекційно-виховного процесу. Оскільки розвиток та виховання дитини з особливими потребами потребує спеціальних знань про захворювання, його наслідки та потенційні можливості дитини, важливим є належна організація роботи мультидисциплінарної команди фахівців у навчальному закладі. Батькам необхідно надавати практичні поради щодо нагляду за дітьми, пояснення та рекомендації щодо вирішення повсякденних проблем, пов'язаних з вихованням, знайомство з досвідом інших батьків. Основні форми роботи з батьками в цьому напрямку – групова: проведення семінарів, консультацій, лекцій, зборів та ін. Одночасно взаємодія може організовуватись і в індивідуальній формі (індивідуальні бесіди та індивідуальне консультування).

Організація психологічного супроводу батьків при здійсненні інклюзивної освіти повинна спиратись на досвід спеціальної психології, яка пропонує роботу з батьками об'єднувати у два напрямки:

- освітньо-просвітницька робота з батьками усіх дітей;
- психологічний супровід сімей, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку.

На етапі просвітницької роботи психологічна служба розкриває загальні проблеми психічного розвитку дітей з особливими потребами. Потрібно знайомити батьків з прийомами реагування на особливості поведінки як їх дитини, так і її однолітків. Окрім того, розвиток та виховання дитини з особливими потребами потребує спеціальних знань про захворювання, його наслідки та потенційні можливості дитини. Батькам необхідні практичні рекомендації по нагляду за дітьми, пояснення та рекомендації по вирішенню повсякденних проблем, пов'язаних з вихованням, знайомство з досвідом інших батьків, які успішно розв'язали подібні проблеми. Слід враховувати, що особливості психологічного супроводу сімей полягають в тому, щоб сім'я сприймалася як єдиний, цілісний організм, який переживає проблеми психолого-педагогічного характеру, у зв'язку з чим допомога надається усій сім'ї, а не тільки дитині. Тут використовуються традиційні види діяльності психолога.

Головне завдання психолога, соціального педагога у роботі з сім'єю полягає в тому, щоб батьки з його допомогою змогли побачити реальну перспективу розвитку своєї дитини, визначили можливі труднощі соціального розвитку, які виникають в певні вікові періоди, а також визначити свою роль в процесі психолого-педагогічного супроводу дитини. Окрім того, психолог повинен допомогти батькам в коректній і тактовній формі позбавитися від ілюзій в плані майбутнього дитини. Разом з тим психолог повинен посилити віру батьків у можливість і перспективи розвитку дитини, в те, що правильно організований корекційний вплив дозволить оптимізувати подальший інтелектуальний і особистісний розвиток дитини. За необхідності психолог здійснює корекцію психічного стану батьків. Завдання психолога полягає в профілактиці невротизації або психопатизації батьків (особливо мам та бабусь) шляхом організації системи надання індивідуальних консультативних послуг.

В рамках консультативно-корекційної допомоги батькам у розв'язанні проблем психолог може використовувати різні форми роботи, до яких належить:

1. Система тренінгових вправ, спрямованих на формування та розвиток почуття батьківської любові.
  2. Психокорекційна робота з матерями, які виховують дітей з відхиленнями в розвитку.
  3. Групові психокорекційні заняття «Гармонізація внутрісімейних відносин».
  4. Письмові форми викладання проблеми – батьківські твори: «Моя проблема», «Мій життєвий шлях», «Історія життя моєї дитини».
- Психолого-педагогічна підтримка батьків є життєво необхідною, тому, що

саме від батьків та їх внеску в процес виховання та навчання залежить повноцінний розвиток дітей з обмеженими можливостями.

Таким чином забезпечення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами є невід'ємною частиною розвитку сучасної освіти. В її основі лежить індивідуальний підхід до кожного учасника навчально-виховного процесу. В закладах освіти педагоги і психологи повинні разом з батьками та дітьми плідно працювати в напрямку забезпечення соціальної адаптації та повноцінного розвитку дітей з особливими потребами через пропаганду толерантного відношення до дітей-інвалідів, інформування, через підвищення психолого-педагогічної компетентності всіх учасників навчально-виховного процесу та громадськості. Визначені та схарактеризовані базові прийоми використовуватися нами при організації психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, їх батьками та педагогами, залученими до виховання і навчання.